I J R S S I S, Vol. VII, Issue (1), January 2019 : 01- 06 ISSN 2347 – 8268

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदान

श्रीमती कांचन इंगोले

न्यू आर्टस, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, वर्धा

भारत हा अत्यंत गरीब देष असून भारतातील २२ टक्के जनता दारिद्रय रेशेखाली जीवन जगत आहे, दारिद्रय रेशेखाली जगणाऱ्या जनतेच्या समस्या केवळ आर्थिक स्वरुपाच्याच नाही तर त्या सामाजिक, षैक्षणिक, सांस्कृतिक व राजकीय स्वरूपाच्याही आहेत. त्यातच महिलांची स्थिती या पेक्षाही गंभीर आहे आणि त्यात महत्वाचे म्हणजे ग्रामीण भागातील महिलांची स्थिती यापेक्षाही गंभीर आहे. दारिद्रयामुळे निरक्षरता व अकार्यक्षमता निर्माण झालेली आहे आणि लोक निरक्षर व अकार्यक्षम असल्याने दरिद्री झाले आहे. त्याकरिता हे दृश्यचक्र भेदून टाकणे अत्यंत आवष्यक आहे. स्वातंत्र प्राप्तीनंतर या दारिद्रय निर्मुलनासाठी भारत सरकार व महाराश्ट्र षासनाने अनेक योजना राबविल्या. त्यापैकी स्वयंसहाय्यता बचत गट ही एक योजना आहे.

स्वयंसहाय्यता बवत गट ही प्रा. डॉ. मोहम्मद युनुस यांची अर्थषास्त्राला व महिलांना फार मोठी देणगी आहे. प्रा. डॉ. युनुस हे चितगांव विद्यापीठात अर्थषास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून कार्यरत असतांना बांगलादेषातील अत्यंत हलाखीचे जीवन जगणाऱ्या लोकांना संजीवनी देण्याचे काम या बचत गटाच्या माध्यमातून युनुस यांनी करुन दाखविले. युनुस यांना असे आढळून आले की, बांग्लादेषातील जोबरा या गावात बांबूपासून फर्निचर तयार करण्याकरिता लागणारे बांबू व इतर साहित्य विकत घेण्याकरिता लोकांजवळ पुरेसे पैसे नव्हते. त्याकरिता त्यांना सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागत असे व त्यांनी मिळविलेल्या या व्यवसायातून प्राप्त केलेल्या उत्पन्नाचा फार मोठा भाग सावकाराला द्यावा लागत असे. म्हणून युनुस यांचा असा विष्वास झाला की, गरीब लोकांना आर्थिक मदत देण्याकरिता बचत गटाची स्थापना केली तर त्यामधून या गरजु लोकांना कर्ज पुरवठा करता येईल व त्यामधून हे लोक कर्जाची परतफेड करतील व स्वयंपूर्ण होतील. या उद्देषाने त्यांनी १९७७ मध्ये ग्रामिण बॅक स्थापन केली. या बॅकेला गरीब बांग्ला महिलांचा लघुवित असे संबोधले गेले आणि अषाप्रकारे स्वयंसहाय्यता गटाची कल्पना जगभर मान्य झाली. अमेरिका, आफ्रिका व आषियाई देषात ही चळवळ वेगाने फोफावली.

भारतमध्ये स्वयंसहाय्यता बचत गटाची चळवळ म्हैसुर रिसेटलमेंट ॲण्ड डेव्हलपमेंट एजन्सी (मायराडा) या संस्थेने सुरु केली मायराडा च्या माध्यमातून स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मिती होत असतांना १९८० च्या दषकात नाबार्ड ने स्वयंसहाय्यता गटाचे मॉडेल स्विकारुन ग्रामिण भागात त्याचे प्रयोग सुरु केले. सन १९९१–९२ मध्ये नाबार्ड बॅकेने बचत गटांना कायदेषिर मान्यता देवून या चळवळीचा जोमाने प्रारंभ केला. महाराश्ट्रात १९९३ मध्ये महाराश्ट्र षासनाने महिला आयोग जाहिर करुन महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटाच्या चळवळीला रितसर प्रारंभ करण्यात आला.

स्वयंसहाय्यता बचत गट म्हणजे काय?

आपल्या सभासदाला अडीअडचणीच्या वेळी त्यांनी केलेल्या बचतीमधून परस्परांना आर्थिक सहाय्य करणे, आपली अर्थिक परिस्थिती उन्नत करण्याकरिता स्वत:चे भांडवल तयार करणे, सामाजिक प्रष्नासंबंधी विचार करुन कृती करणे यासाठी षक्ति व आत्मविष्वास वाढविण्यासाठी संगठीतपणे परस्परांना सहकार्य करण्याकरिता तयार केलेल्या गटाला स्वयंसहाय्यता बचत गट असे म्हणतात.

बचत गटाचे उद्देष :

१. अल्प प्रमाणात बचत करुन एकमेकांना आपल्या सामुहिक बचतीमधून आर्थिक सहाय्य करणे.
२. या बचतीमधून स्वत:चे बिजभांडवल तयार करणे.
३. आर्थिक प्रयत्नांबरोबरच सामाजिक प्रष्नासंबंधी विचार कृती करण्यासाठी महिलांना संघटीत करणे. त्यांच्यात आत्मविष्वास निर्माण करणे.
४. समाजातील आर्थिक कमजोर घटकांना स्वावलंबी करणे.
५. सभासदांना बचत करण्यास प्रोत्साहन देवून त्या बाबतीचा चांगल्याप्रकारे उपयोग करणे.
६. आर्थिक व्यवहाराबाबत निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण करणे.
७. सावकारी पाषातून मुक्तता होण्यासाठी त्यांना बचत करण्यास व स्वावलंबी होण्यास प्रोत्साहन देणे.
८. बचत गटातील सदस्यांच्या उत्पन्न वाढीसाठी उपाय योजना षोधणे.
९. बॅकेच्या व्यवहारासंबंधी सभासदांना प्रषिक्षण देणे, त्याकरिता बॅक अधिकाऱ्यासमक्ष सभा बोलविणे.
१०. समुहातील सदस्यांना साक्षर बनविणे व साक्षरता वृध्दींगत करणे.
११. परस्परात आपुलकी व बंधुत्वाची भावना निर्माण करणे.
१२. सभासदांना बचत करण्याची व नियमित कर्जाचे हप्ते भरण्याची षिस्त लावणे.
१३. सभासदामध्ये एकसंधता, स्वयंसहाय्यता या विशयी जाणीव निर्माण करणे.
१४. महिलांचे संघटन करुन त्यांच्यातील क्षमतेचा विकास करणे, त्यांच्यात आत्मविष्वास निर्माण करणे व त्यांना उद्योगप्रवण करणे.
१५. महिलांना षिक्षण, प्रषिक्षण देवून संपत्ती व सत्तेत त्यांचा सहभाग वाढविणे व त्याद्वारे सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदश्टया महिलांना सक्षमक करणे.

या उद्देषावरुन दिसून येईल की, स्वयंसहायता बचत गट हे केवळ आर्थिक व्यवहारापुरतेच मर्यादित नसतात तर महिलांचा, समाजाचा पर्यायाने गावाचा सर्वांगीण विकास साधणे हे बचत गटाचे प्रमुख उद्दिश्टय असते. बचत गटाद्वारे महिला सभासद एकत्र येवून त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व षैक्षणिक विकासाकरिता संघटीतपणे प्रयत्न करतात. त्यासाठी नियमितपणे अल्पबचत करुन बिज भांडवल उभे करतात व आपल्या सभासदांची षक्ति व आत्मविष्वास वाढविण्यासाठी परस्परांना सहकार्य करतात. अषाप्रकारे परवलंबनामधून स्वावलंबनाकडे व स्वावलंबनाकडून परस्परावलंबनाकडे जाण्यासाठी स्वेच्छेने सामुदायिकपणे बचतीच्या निमित्ताने केलेला प्रवास म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट होय.

अषाप्रकारे महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता स्वयंसहाय्यता बचत गट ही क्लपना इतर देषासोबत भारतात देखील आणि त्याच बरोबर महाराश्ट्रात स्विकारलेली आहे. महिलांच्या सक्षमीकरणाचे स्वयंसहाय्यता बचत गट हे प्रभावी माध्यम म्हणून स्विकारले आहे. महाराश्ट्राच्या प्रत्येक जिल्हयात या योजनेची अंमलबजावणी सुरु होवून २० वर्शाच्या वर काळ लोटलेला आहे. म्हणून या कालावधीत स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे उद्देष सफल झाले काय आणि खऱ्या अर्थाने महिलांचे सक्षमीकरण झाले आहे काय आणि झाले असल्यास ते किती प्रमाणात झाले याचा अभ्यास करणाऱ्या दृश्टीने वर्धा जिल्हयातील या योजनेचा अभ्यास करण्यास आला व त्यातून पुढील निश्कर्श प्राप्त झाले.

स्वयंसहाय्यता बचत गटातील सहभागामुळे महिलांच्या आर्थिक परिस्थितीत झालेला बदल :

स्वयंसहाय्यता बचत गटात सहभागी होण्या अगोदर महिलांनी आर्थिक परिस्थिती अत्यंत हलाखीची होती. परंतू स्वयंसहाय्यता बचत गटात सामील झाल्यानंतर त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये सुधारणा झाली. प्रामुख्याने कमी व्याजदराने आर्थिक पाठबळ उपलब्ध झाल्यामुळे त्यांना व्यवसायाचा विस्तार करता आला. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिला पुर्णपणे आर्थिकदृ श्टया स्वावलंबी झाल्या, स्वत:मधील सामार्थ्य, जिद्द, क्षमता व गुणांची वाढ झाली व उपलब्ध साधनांचा पुरेपूर उपयोग करुन घेण्याकरिता कराव्या लागणाऱ्या कश्टाची मानसिकता निर्माण झाली. स्वर्हेक्षणामध्ये असे आढळून आले की, ६२ टक्के महिलांची आर्थिक स्थिती उत्तम झालेली आहे. तर ७ टक्के स्त्रियांचे म्हणणे असे होते की, त्या आर्थिकदृश्टया पूर्णपणे स्वावलंबी झालेल्या आहे. ३० टक्क महिलांच्या बाबतीत त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सर्वसाधारण सुधारणा झालेली आहे. महिला स्वत: आर्थिक व्यवहार करु लागल्या व त्याचा परिणाम देखील त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यावर झालेला आहे.

स्वयंसहाय्यता बचत गटातील सहभागामुळे महिलांच्या षैक्षणिक स्थितीवर झालेला परिणाम :

बचत गटात सहभागी झाल्यानंतर महिला आपल्या षैक्षणिक स्थितीमध्ये सुधारणा करण्याकरिता प्रयत्नषिल होत्या. बचत गटातील सहभागामुळे त्यांना आर्थिक व्यवहार, बँकेचे व्यवहार, हिषेबाची वही, योजनांची माहिती, व्यवसायाबाबत माहिती व प्रषिक्षण प्राप्त करावे लागते. त्यामुळे त्यांच्या ज्ञानात भर पडली व षैक्षणिक परिस्थिती सुधारली एवढेच नाही तर षिक्षणाविशयी माहिलांमध्ये जागृती निर्माण होवून त्याचे परिणाम त्यांना पटू लागले व बचत गटाच्या माध्यमातून आपल्या पाल्यांच्या षिक्षणाकरिता सहाय्य करु लागले. कोणतेही प्रमाणपत्र किंवा डिग्री मिळण्यापेक्षा त्यांच्या ज्ञानात व कौषल्यात वाढ झाली. षासनाच्या महिलांविशयी असलेल्या विविध योजनांची माहिती त्या प्राप्त करु लागल्या, बचत गटातील सहभागामुळे व पोशण आहाराविशयी त्यांना माहिती मिळू लागली. हा एकप्रकारे त्यांचा झालेला षैक्षणिक विकास म्हणावा लागेल.

स्वयंसहाय्यता बचत गटातील सहभागामुळे महिलांच्या राजकीय परिस्थितीत झालेला बदल:

बचत गटाचे स्वरुप सामुहिक स्वरुपाचे असते. त्यात व्यक्तिगत व सामुहिक जबाबदारी स्विकारावी लागते. बचत गट हे एकप्रकारे संगठन असल्यामुळे स्त्रियांमध्ये संघठन निर्माण झाले. याचे कारण बचत गटाच्या स्थापनेपुर्वी त्यांच्या एकत्र येण्याला एक उद्देष होता व आपल्या या गटाच्या माध्यमातून राजकीय संघटन कौषल्य निर्माण आपल्या षक्तिचे त्या प्रदर्षन करु लागल्या. सर्व्हेक्षणातील ४० टक्के स्त्रियांनी राजकारणात प्रवेष केला, ३० टक्के स्त्रिया ग्रामपंचायत पातळीवर ग्रामपंचायतच्या सभासद झाल्या. ७ टक्के स्त्रिया सरपंच झाल्या तर ३ टक्के स्त्रियांनी पंचायत समिती व जिल्हा परिशद या पदाकरिता निवडणूक लढविली. बचत गटामुळे त्यांना राजकारणाची जाण झाली आणि राजकारणात त्यांचा सहभाग वाढू लागला.

स्वयंसहाय्यता बचत गटातील सहभागामुळे महिलांच्या सामाजिक स्थितीत झालेला बदल:

स्वयंसहाय्यता बचत गटात सहभागी होण्यापूर्वी स्त्रिया सामाजिक कार्यात भाग घेत नव्हत्या. परंतू बचत गटातील सहभागामुळे महिलांच्या सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा झाली, त्यांच्यात आत्मविष्वास व धीटपणा आला. परावलंबनाची भावना कमी झाली. अनेक सामाजिक कार्यात सहभागी होवू लागल्या. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे एकत्र येवू लागल्या, गावातील देवळात, चावडीवर किंवा इतर योग्य ठिकाणी सभा घेवून गावाच्या प्रष्नावर चर्चा करु लागल्या, त्यामधून त्यांच्यामध्ये जन–जागृती होवू लागली. अत्याचार, हुंडाबळी, संपत्तीतील वाटा, विवाहाचे वय, बाल संगोपन, मुलांचे षिक्षण इत्यादीवर चर्चा करु लागल्या व महिलांच्या प्रष्नासंबंधी मोर्चा, आंदोलने इत्यादी चळवळी उभ्या राहिल्या.

तात्पर्य, स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिलांचे सक्षमीकरण झाले असले तरी त्यात अजून त्रुटी असून त्या दूर करण्याकरिता उपाययोजना करणे आवष्यक आहे.

त्रुटी व उपाययोजना :

स्वयंसहाय्यता बचत गटाद्वारे महिलांचे अधिक प्रभवीरित्या सक्षमीकरण करण्याकरिता पुढील उपाययोजना करणे आवष्यक आहे.

षिक्षण प्रषिक्षण :

स्वयंसहाय्यता बचत गटामध्ये प्रामुख्याने असे आढळून आले की, सभासदामध्ये षिक्षणाचा अभाव आहे. ३० टक्के स्त्रिया या निरक्षर होत्या तर ४० टक्के स्त्रिया या प्राथमिक षिक्षण घेतलेल्या होत्या आणि म्हणून महिलांच्या सर्वांगीण समीकरणासाठी षिक्षण हे महत्वाचे साधन आहे. षिक्षणामुळे व्यावहारीक कौषल्य, उद्योजकता, संवाद, सामाजिक जडण–घडण अषा विविध सुप्त गुणांचा विकास होतो. त्यामुळे महिलांना षिक्षण, प्रषिक्षण व तांत्रिक षिक्षणाची सोय उपलब्ध करुन दिल्यास त्या रोजगारक्षम होतील व त्यामधून महिलांचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल. या षिक्षणाच्या माध्यमातून षासनाद्वारे महिलांच्या विकासासाठी जे कायदे केले जातात त्याची त्यांना जाणिव होईल आणि या कायद्याची प्रभाविपणे अंमलबजावणी केल्यास महिलांचे सक्षमीकरण होण्यास मतद होईल. स्वयंसहाय्यता गटाने आपल्या सभासदांना महिलासाठी कायद्याची जाणिव करुन देणे आवष्यक आहे. उदा. हुंडा विरोधी कायदा, वडीलोपार्जित संपत्तीत वाटा, घरेलू हिंसाचार, विवाहाचे वय, द्विभार्य प्रतिबंध कायदा, पोटगी संबंधीचा कायदा या बाबतची जाणिव बचत गटाने आपल्या सभासदांना करुन देणे आवष्यक आहे. षिक्षणाच्या माध्यमातूनच नेतृत्व करण्यासाठी संवादाचे कौषल्य, टिपणी कौषल्य, माहितीचे कौषल्य, नियोजन, व्यवस्थापन इत्यादी कौषल्याचा विकास होवू षकेल व त्यातून महिलांचे सक्षमीकरण षक्य होईल. सर्वांत महत्वाचे म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिलांचा सामुहिक विकास होतो आणि म्हणून त्याकरता संघटना हा महत्वाचा घटक ठरतो. षिक्षण व प्रषिक्षणाने हे संघटन कौषल्य महिलांना आत्मसात करता येईल.

राजकारणापासून अलिप्त :

अलिकडच्या काळात बचत गटामध्ये राजकीय हस्तक्षेप वाढत आहे. प्रत्येक राजकीय पक्ष आप–आपल्या पक्षाचे बचत गट करुन त्याचा उपयोग राजकारणाकरिता करीत आहे व त्याचा अनिश्ठ परिणाम बचत गटाच्या विकासावर होत आहे. म्हणून बचत गट राजकारणापासून अलिप्त असणे आवष्यक आहे.

बाजारपेठीची उपलब्धतात :

स्वयंसहाय्यता महिला बचत गटाने उत्पादन केलेल्या वस्तूला बाजारपेठ उपलब्ध होणे कठीण जाते. म्हणून षाळा, महाविद्यालये षासकीय संस्था, षासकीय कार्यालय, षासकीय व निमषासकीय वसतीगृह, दवाखाने इत्यादीना लागणाऱ्या वस्तुची खरेदी बचत गटाकडून केली पाहिजे. तसेच मॉल मध्ये व मोठ–मोठया दुकानात बचत गटाने उत्पादित केलेल्या वस्तु ठेवण्याची सक्ती केली पाहिजे.

बाजारपेठीची उपलब्धता :

उदा. अन्नधान्य, केरोसीन इत्यादी चालविण्याचे अधिकार केवळ बचत गटाला दिले पाहिजे व त्याकरिता सार्वजनिक इमारतीमध्ये बचत गटांन जागा उपलब्ध करुन दिली पाहिजे, तसेच षालेय पोशण आहार व खिचडी षिजविण्याचे काम महिला बचत गटांना दिले पाहिजे. पडित जमिन या बचत गटांना देवून त्यांचा उत्पादनात सहभाग वाढविला पाहिजे.

आर्थिक पाठबळ :

स्वयंसहाय्यता बचत गट अधिक किफायतषिर होण्याकरिता त्यांना आवष्यक असणारा कच्चा माल, बाजारपेठ, तांत्रिक प्रषिक्षण, वाजवी दराने उपलब्ध देणे आवष्यक आहे. एवढेच नाही तर जाहिराती व प्रसिध्दीकरिता त्यांना मार्गदर्षन व मदत करणे आवष्यक आहे.

संदर्भ व ग्रंथ सूची

1. च्वसपजपबंस म्बवदवउल व ि भ्नदहमत पद ।कपअेप ।तमेंए ब्मदजतम वित म्दअपतवदउमदज ंदक थ्वक ैमबनतपजलए छमू क्मसीपए २००५
2. ल्वरंदं । क्मअमवचउमदज डवनदजीसल श्रंदनंतल २००७
3. मोहम्मद युनुस : बचतगटाच्या माध्यमातून गरिबीमुक्त विष्वाची निर्मिती सामाजिक व्यवहार आणि भांडवलषाहीचे भवितव्य, अनुवाद–गोविंद गोडबोले, साकते प्रकाषन, औरंगाबाद.
4. डंदरन ठींहंज रू च्वअमतजल – डपदपउनउ ˘हमेए जीम प्दकपंद श्रवनतदंस व ि स्ंइवनत म्बवदवउपबेए टवसण् छवण् ४ए १९९७ए च्ंहम छवण् ७२१७३०
5. आर. एस. गाडगे : प्रा. अमर्त्य सेन यांचे दुश्काळ, विशमता व दारिद्र्य विशयक विचार, योजना (जुन २००४), पृ. १७ ते १९
6. भारताचे संविधान, भारत सरकार, संचाल मुद्रण व लेखन सामग्री, महाराश्ट्र षासन यांनी भारत (सरकारच्या वतीने मुद्रीत व प्रकाषित केले, २००६)
7. डॉ. अभिजीत वैद्य, संस्थापक राश्ट्रीय प्रमुख – राश्ट्रीय आरोग्य सेना : अर्ध पोटी कश्टकऱ्यांचा आवाज, आरोग्य सेनेचे सर्वेक्षण अध्ययन प्रकाषन : श्री. सत्यजित वैद्य, राश्ट्रीय आरोग्य सेना.
8. चव्हाण पोर्णिमा : वाळवा तालुक्यातील दारिद्रय रेशेखालील महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटांची बलस्थाने व दुर्बलस्थाने "अर्थसंवाद एप्रिल – जुन २००९"
9. महाराश्ट्राची आर्थिक पाहणी : २००६, ०७, पृ. ६२
10. मोरे जे. बी., महाजन बी. एल. : स्वयंसहाय्यता गट ग्रामीण विकास व दारिद्रय निर्मुलन मार्ग, योजना व २००९ वर्श ३६ अंक १०, पृ. ५२
11. ओमासे संजय : स्वयंसहाय्यता बचत गट एक अभ्यास योजना, ऑगस्ट २००८ वर्श ३६, अंक १, पृ. ५२
12. खुरुद भा. ष. : स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेची प्रगती आणि प्रभाव, अर्थसंवाद, एप्रिल–जुन २००९, खंड ३३, अंक १ पृ. २८–२९
13. अकर्ते डॉ. संजीवणी – २००२ : महिला सक्षमीकरण आणि भारतीय प्रकाषन, युग निर्माण योजना, तपोभुमी, मथुरा.
14. बोरबोले – २००५ : उस्मानाबाद जिल्हयातील बचत गट योजना मासिक कार्यालय, केंद्रीय सदन, बेलापूर, नवी दिल्ली पान क्र ४५–४६

❖❖❖❖